

Tafsir Dergisi-Tafsir Journal

e-ISSN:2792-078X

Cilt/Volume: 4, Sayı/Issue: 1 (Haziran/june 2024):32-54

Tefsirde İhtisar Geleneği ve Muhtasar Tefsirler Abridge Tradition in Tafsir and Abridged Tafsirs

Emre Gungör

Yüksek Lisans Öğrencisi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İslami İlimler
Fakültesi/ Tefsir Anabilim Dalı

Kütahya Dumlupınar University, Faculty of Islamic Sciences

Kütahya, Türkiye

e-mail: emre.gungor@ogr.dpu.edu.tr

Makale Bilgisi/Article Information
Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 01.02.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 25.5.2024

Yayın Tarihi/Pub Date: 30.06.2024

Atıf/Cite as

Güngör, Emre. Tefsirde İhtisar Geleneği ve Muhtasar Tefsirler, Tafsir Dergisi 4/1 (Haziran 2024), 32-54.

Güngör, Emre. Abridge Tradition in Tafsir and Abridged Tafsirs, 4/1 (June 2024), 32-54.

İntihal/Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. Published by Tafsir Journal, Turkey.<http://www.tafsirdergisi.com/index.php/tafsir/index>

Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

Tefsirde İhtisar Geleneği ve Muhtasar Tefsirler

Öz

Tefsir alanında yazılmış eserler incelendiğinde şekil, muhteva ve hacim yönlerinden farklı oldukları görülmektedir. Bazı müfessirler eserlerinde daha ayrıntıya yer verirken bazıları ise gayet veciz bir şekilde tefsirler telif etmişlerdir. Tefsir geleneğimizde kısa ve özlü olarak kaleme alınmış ihtisar kabilinden eserlere çok rastlanılmaktadır. Herhangi bir tefsiri ya da birkaç tefsiri ihtisar ederek yeniden kaleme almak da kuşkusuz bir telif yöntemidir ve bunun çeşitli faydaları olduğu gibi eleştirilen yönleri de olmaktadır. Ayrıca muhtasar olarak tefsir yazma nedenleri ve bu eserlerin okuyucu kitle üzerindeki yansımaları, câlib-i dikkat bir husustur. Binaenaleyh "tefsirde ihtisar yöntemi ve muhtasar tefsirler" her bakımdan üzerinde çalışılmaya değer bir konudur. Bu çalışmamızda tefsir geleneğinde bir telif yöntemi olan ihtisar yönteminin üzerinde durmaya çalıştık. Çalışmamızda takip ettiğimiz yöntem; muhtasar tefsirlerin mukaddimelerini ve ihtisar konusunda yapılan çalışmalarını incelemek ve nihayetinde "Tefsirde İhtisar" konusu hakkında genel bir değerlendirme yapmaktır. Bu anlamda tefsirde ihtisar yönteminin meydana çıkışını, muhtasar türü eserlerin mahiyetini ve bu yöntem ile kaleme alınan eserlerin niteliğini ve niceliğini tefsir türü eserlerde ihtisar sebeplerini, açıklamaya çalıştık. Muhtasar eserlerin özgünlüğü konusu da hayli ihtilafli bir konudur. Dolayısıyla çalışmamızda "özgünlük" eleştirisine cevap vermek ve bir nebze olsun "tefsirde ihtisar" konusundaki boşluğu doldurmak, varsa konu hakkındaki yanlışları ortaya koymak amaçlanmıştır. Tefsir eserleri içerisinde ihtisar olarak telif edilen kitapların önemli bir yer tuttuğu göz önüne alındığında bu alanda yapılacak olan çalışmanın da önemi ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İhtisar, Muhtasar, Telif, Tehzib.

Abride Tradition in *Tafsir* and Abridged *Tafsirs*

Abstract

When examining works in *tafsir*, it is observed that they vary in form, content, and volume. Some *tafsir* writers (*mufasssrun*) delve into more detail in their works, while others have composed their *tafsirs* in a very concise manner. In our *tafsir* tradition, short and concisely written works in the form of abridgment are very common. Rewriting any *tafsir* or a few *tafsirs* by condensing it is undoubtedly a method of copyright, and while it has various benefits, it also has criticized aspects. In addition, the reasons for writing abridged *tafsir* and the reflections of these works on the readership are important issues. Therefore, "abridge method in *tafsir* and abridged *tafsir*" is a subject worth studying in every respect. In this study, we aimed to focus on the method of abridgment, which is a writing technique in the tradition of *tafsir*. The method we followed in our study is to examine the introductions of abridged *tafsirs* and studies on abridgment, and ultimately to provide a general evaluation on the topic of "Abridge Tradition in *Tafsir*." In this context, we attempted to explain the emergence of the abridgment method in *tafsir*, the nature of abridged works, and the quality and quantity of works written using this method. We also explored the reasons for abridgment in *tafsir* genre works. The issue of the originality of abridged works is also highly contentious. Therefore, our study aims to respond to critiques of "originality" and to somewhat fill the gap in the "abridge tradition in *tafsir*," aiming to clarify any misconceptions regarding the topic, if there are any. Considering the significant place of books written in the form of abridgment within *tafsir* works, the importance of conducting research in this field becomes apparent.

Keywords: *Tafsir*, Abridge, Abridged, Writing, Concised.

GİRİŞ

Herhangi bir ilim dalında kitap yazma faaliyetleri çeşitli şekillerde olmaktadır. Müellifin eserini telif ederken fikir yapısı, eserini toplumun hangi kesimine yazdığı ve eserini yazarken kullandığı dil vb. gibi sebepler, yazılmakta olan eserin hacmine şekil vermektedir. Bazı müellifler alanındaki inceliklere ve detaylara eserlerinde yer vermekte ve uzun açıklamalar yapmakta dolayısıyla yazdıkları kitaplar hayli hacimli olmaktadır. Bu türden hacimli kitaplara, İslam telif geleneğinde mebsût, basît, mutavvel gibi isimler verilmektedir. Telif edilen bazı eserler ise orta hacimlidir. Böyle orta hacimli kitaplara ise mutavassıt, vasît vb. denmektedir. Bazıları ise eserlerini gayet veciz bir şekilde yazmakta kısa ve özlü tutmaktadır. Kısa ve özlü yazılan eserler de genellikle alan ile ilgilenen mübtedî sayılabilecek kimselerin istifadesine sunulmaktadır. Gayet kısa ve özet mahiyetinde yazılan bu türden eserlere de mu'cez/vecîz, muhtasar, mülahhas, mühezzeb, muhtar, müntekâ, mücerred, hulâsa vb. gibi isimler verilmektedir.¹ Kadim tefsir geleneğimizi genel anlamda incelediğimizde muhtasar türü tefsir eserlerinin önemli bir yer tuttuğunu müşahede ederiz.

Tefsirde ihtisar üzerine Arap dünyasında² ve ülkemizde yapılan ulaşabildiğimiz çalışmaların az sayıda olması bizi bu konuda çalışma yapmaya götüren amillerdendir. Abdülğani Ahmed Cebr Müzahir Arap dünyasında bu konuyu ele alanlar arasındadır. Ancak adı geçen müellif, konuyu genel anlamda ele almış ve ihtisar metodolojisini ortaya koymaya çalışmıştır. Biz de konuyu tefsir özelinde ele almak istedik ve bu amaçla çalışmamıza başladık. Dolayısıyla çalışmamızın tefsir eserleri bağlamında ihtisar konusunu içermesi, alâmet-i fârikalarındandır. Ayrıca konu üzerinde çalışan Şahin Güven'in 2010 yılında kaleme aldığı "*Bir Telif Yöntemi Olarak Tefsirde İhtisar ve Muhtasar Rivayet Tefsirleri*" adlı makale isminden de anlaşılacağı üzere konuyu rivayet tefsirleri bağlamında ele almaktadır. Kadim tefsir geleneğimizi bir bütün olarak düşündüğümüzde rivayet tefsirleri yanında dirayet yöntemiyle yazılmış tefsirler de önemli bir yer tutmaktadır. Bu nedenle tefsirde ihtisar konusunu iyi bir şekilde değerlendirmek için her iki yöntemle de yazılmış muhtasar tefsirleri incelemek gereklidir. Bu yüzden çalışmamızın muhtasar rivayet ve dirayet tefsirlerini incelemiş olması onu diğerlerinden farklı kılmaktadır. Şahin Güven'e ait bir muhtasar tefsir inceleme çalışması da mevcuttur.³ Ancak bu çalışma, tefsirde ihtisar geleneğinden daha çok başlı başına muhtasar bir tefsiri ele alıp inceleme çalışmasıdır. Konuyla ilgili yapılan bir diğer araştırma, Mustafa Dilsiz'e ait muhtasar ve müstakil bir tefsir hakkında doktora tezidir.⁴ Mezkûr çalışma Mısırî tefsirini konu almaktadır. Ayrıca Sadık Yazar'ın kaleme aldığı "*İslam Düşünce Geleneğinde Metin Üretim Türleri*" isimli makale de dikkat çekicidir.⁵ Ancak adı geçen makalede daha çok şerh, haşiye geleneği üzerinde durulmakta ihtisar konusu ise oldukça özet olarak işlenmektedir. Dolayısıyla tefsirde ihtisar konusunu müstakil olarak ele almanın gerekli olduğu kanaatini taşımaktayız.

İhtisar konusunun kavramsal boyutuna ve tefsirde ihtisara geçmeden önce Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminden itibaren yapılan tefsir faaliyetlerini genel bir şekilde değerlendirmek, konunun tarihsel boyutunu görmek açısından faydalı olacaktır.

¹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn* (Beşiktaş, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007)1/30.

² Abdülğani Ahmed Cebr Müzahir, "Kavâidü'l-İhtisâri'l-Menhecî fi't-Te'lîf", *Mecellü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye* 59 (Riyad 2000).

³ Şahin Güven, "Muhammed Ferid Vecdi ve el-Mushafu'l-Müyesser isimli Tefsiri", *Bilimname* 2/19 (Şubat 2010), 137-152.

⁴ Mustafa Dilsiz, *Muhtasar Bir Eser Olarak Mısırî Tefsiri* (İzmir: Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2023).

⁵ Sadık Yazar, "İslam Düşünce Geleneğinde Metin Üretim Türleri", *Academia* (Erişim 13 Aralık 2023).

1. TEFSİR FAALİYETLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Tefsir tarihini incelediğimizde açıkça görürüz ki Kur'ân'ı kerimi tefsir faaliyetleri, vahyin iniş sürecine kadar gitmektedir. Tefsir kaynakları arasında en önce gelen kaynak şüphesiz yine Kur'ân âyetleridir. Allah kelamı olan Kur'ân, her şeyden önce kendi kendisinin müfessiridir. Âyetler, birbiriyle bağlantılı olup aynı zamanda birbirinin açıklayıcısıdır. Örneğin Fâtiha sûresindeki “*ödül ve ceza günü*” ifadesi⁶ İnfitâr sûresinde beyan edilmiştir.⁷ Bazı âlimler âyetleri tefsir etmek için yine âyetlere başvurmuşlar Kur'ân âyetlerini yine Kur'ân âyetleri ile tefsir eden kitaplar kaleme almışlardır. Burada Ebü'l-Vefâ Senâullah'ın(öl. 1868/1948) *Tefsîrül-Kur'ân bi Kelâmî'r-Rahmân* adlı tefsirini örnek kabilinden zikredebiliriz.⁸

Hadis-i şerifler de Kur'ân âyetlerinin tefsiri ve açıklayıcısıdır. Hz. Peygamber (s.a.v.) bazı âyetleri açıklamış ve nasıl anlaşılması gerektiğini ashabına öğretmiştir. Bu açıdan Resûl-i Ekrem (s.a.v.) hem Kur'ân vahyine mazhar olan bir nebi, hem de Kur'ân'ı bütün insanlığa tebliğ ve tefsir eden bir müfessirdir.⁹

Suat Yıldırım'ın *Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Kur'ân'ı tefsiri* adlı kitabını Allah'ın elçisinin tefsirine örnek olarak verebiliriz. Allah Resulü'nün (s.a.v.) Kur'ân ile ilgili görevleri tebliğ, tebyin, tatbik olarak sıralanabilir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Kur'ân'ı tefsiri, tebyin görevi arasında mütaala edilmektedir. Buna göre Hz. Peygamber (s.a.v.) mücmel âyetleri beyan etmiş, bazı umum âyetleri tahsis etmiş, müşkil âyetleri ise tavih etmiştir.¹⁰ Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından yapılan tefsirler sahabe arasında nakledilmiştir. Ancak sahabe-i kiram, her âyeti Allah'ın elçisine (s.a.v.) sormamışlardır.¹¹ Bu açıdan Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yaptığı tefsir, kısa olması sebebiyle hülâsâ olarak görülebilir.

Tefsirciliği ile temâyüz eden erken dönem âlimlerden Kur'ân'ı baştan sona tefsir eden ilk müfessir Mukâtil b. Süleyman'dır (öl.150/767). Her ne kadar Mukâtil'den önce Said b. Cübeyr, (öl.94/713) Hasan-ı Basrî (öl.110/728), Mucâhid b. Cebr (öl.103/721) gibi tabiîn âlimleri tefsir ilmiyle iştigal etmiş olsalar da, Mukâtil gibi sistematik bir biçimde ve Kur'ân'ın hepsini tefsir eden olmamış veya eseri bize ulaşmamıştır. Mukâtil tefsirinde âyeti âyetle tefsir etmiş rivayet ve dirayet yöntemlerini birlikte kullanmıştır.¹² Mukâtil'in tefsir kaynağı Hz. Abdullah b. Abbas (öl.68/687) (ra)¹³ olmakla birlikte tefsiri muhtasar sayılabilir. Müttekaddimûn sayılan bir diğer tefsirci ise *Meâni'l-Kur'ân* adlı eseriyle şöhret bulmuş Ferrâ'dır (öl.207/822). Özellikle nahiv ve sarf alanlarında oldukça bilgili olan Ferrâ'nın tefsiri de dilsel tahlillere dayanmaktadır.¹⁴ Ferrâ'nın tefsiri de geniş hacimli olmaması nedeniyle bir nevi muhtasar tefsirler arasında zikredilebilir.

Tefsir alanında gayet ayrıntılı bir şekilde kaleme alınmış ve Kur'ân ilimleriyle yakından ilgilenen kimselerin faydasına sunulan hacimli mutavvel eserler bulunmaktadır. Taberî'nin (öl. 310/923) *Câmiu'l-Beyân'ı*, Mâtürîdî'nin(öl. 333/944) *Te'vilât'ı*, Mâverîdî'nin(öl. 450/1058) *en-Nüket ve'l-uyûn'u*, Fahreddin er-Râzî'nin (öl. 606/1210) *Mefâtihu'l-Gayb'ı*, İbn Kesîr'in (öl. 774/1373) *Tefsîrül-Kur'âni'l-Azîm'i* Ebüssuûd Efendi'nin (öl. 982/1574) *İrşâdü'l-'akli's-selîm'i*

⁶ Hayreddin Karaman vd. (ed.), *Kur'ân-ı kerîm ve açıklamalı meâli* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2014) el-Fâtiha 1/4.

⁷ Karaman vd., *Kur'ân-ı kerîm ve açıklamalı meâli* el-İnfîtâr 82/19.

⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* sad. Abdülaziz Hatip (İstanbul: Semerkand, 2018) 1/231.

⁹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* 1/232.

¹⁰ Suat Yıldırım, *Peygamberimizin Kur'ân'ı Tefsiri* (İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2006), 23.

¹¹ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018) 262.

¹² Ömer Türker, “Mukâtil b. Süleyman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020)31/134-136.

¹³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* 1/378.

¹⁴ Zülfikar Tüccar, “Ferrâ, Yahya b. Ziyad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995)12/406-408.

İsmail Hakkı Bursevî'nin (öl. 1137/1725) *Rûhu'l-Beyân*'ı, İbn Âşûr'un (öl. 1284/1868) *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*'i vb. mutavvel eserlere örnek olarak sıralanabilir. Orta uzunluktaki tefsirlere de Beyzâvî'nin (öl. 685/1286) *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* ve Neseffî'nin (öl.710/1310) *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl* isimli kıymetli çalışmalarını örnek olarak verebiliriz. Muhtasar olarak kaleme alınan tefsirlere İbnü'l-Cevzî'nin (öl. 597/1201) *Zâdü'l-mesîr* isimli tefsiri ile Celaleddin el Mahallî (öl. 864/1459) ve Celaleddin es-Suyûtî'nin (öl. 911/1505) *Tefsîrü'l-Celâleyn* adlı eserini örnek olarak zikredebiliriz.

Tefsir faaliyetlerine dair yapmaya çalıştığımız bu genel değerlendirmeden sonra konunun kavramsal boyutuna geçmek istiyoruz.

2. İHTİSAR VE EŞ ANLAMLI KAVRAMLAR

Her dilde eş anlamlı kelimeler vardır. Bir sözcüğün manasını kavramak için o sözcük ile aynı anlama sahip kelimeleri de iyi tespit etmek gerekir. Muhtasar (ihtisar) kelimesi ile de anlam benzerliğine sahip olan bazı kelimeler vardır. İhtisar ile yakın anlamlı kelimeleri de incelemek konunun daha iyi anlaşılmasına ışık tutabilir. Dolayısıyla burada ihtisar ve muhtasar ile yakın anlamlı bazı kelimelerin üzerinde durmak istiyoruz.

2.1. İhtisar

Kelime itibarıyla “bel” anlamına gelen “hsr/خصر” kökünden türemiş bir sözcük olan (ihtisar) muhtasar, “kısaltılmış, özetlenmiş” anlamına gelmektedir.¹⁵ Uzunca yazılmış bir eserin özetlenmesine ihtisar ve bu özetlenme işleminin sonucunda meydana gelen yeni esere ise muhtasar adı verilmektedir. Herhangi bir ilim dalıyla ilgili bilgileri genel itibarıyla ve özlü bir şekilde ihtiva eden bazı eserlere de *el-Muhtasar* adı verilmektedir. Tefsir alanında muhtasar isimli eserlere sıkça rastlanır. Bu eserler ayrıntılı olarak kaleme alınmış ana kaynak niteliğindeki eserlerin özeti ve sadeleştirilmesi şeklinde olabilir. Ebû Yahyâ Muhammed b. Sumâdîh et-Tücebî'nin (öl. 484/1091) *Muhtasar min Tefsîri'l-İmam et-Taberî*, ileride ele alınacağı üzere Sâbûnî'nin *Muhtasar İbn Kesîr Tefsiri* burada örnek olarak zikredilebilir. Şii âlimlerden Tâbersî'nin (öl. 548/1154) *Muhtasaru'l-Keşşâf* isimli eseri de adından anlaşılacağı üzere mutavvel olarak kaleme alınmış *Keşşâf*'in ihtisar edilmiş halidir. Yine Râzî'nin *Mefâtihu'l-Gayb* adlı kıymetli ve hacimli eseri, Burhâneddin en-Neseffî (öl. 687/1289) tarafından *el-Muhtasar bi'l-Vâzih* adıyla ve kadı Muhammed er-Rîgî tarafından da *et-Tenvîr fi't-tefsîr muhtasarü't-Tefsîri'l-kebîr* adıyla ihtisar edilmiştir. Beyzâvî'nin (öl. 685/1286) *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl* adlı kıymetli eserini Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahman İbnü'l-İmâd, *Muhtasaru Envâri't-Tenzîl ve Esrâri't-Te'vîl* adıyla ihtisar etmiştir. Şeyh Abdulganî ed-Dakar *Muhtasaru Tefsîri'l-Hâzin* adıyla *Lübâbü't-Te'vîl*'i özetlemiştir.¹⁶

İhtisarın kelime anlamını açıklamaya ve muhtasar adıyla maruf tefsirlerden örnek vermeye çalıştık. Muhtasar adını taşıyan eserler, tefsir alanında kaynak sayılabilecek geniş hacimli bir tefsir eserinin özetlenmiş hali olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.2. Tehzîb

“Aritmak, temizlemek, düzeltmek” anlamlarına gelen kelime,هذب kökünden gelmektedir. Sözle ilgili kullanıldığında sözü belagat ehline kusurlu olan şeylerden arındırmak anlamına gelir. Herhangi bir eser için kullanıldığında ise gereksiz bilgileri ayıklamak suretiyle kitabı kısaltmak anlamındadır.¹⁷ “Ayıklamak, budamak” anlamlarına gelen tenkîh sözcüğü de kitap için kullanıldığında iyiden iyiye gözden geçirme, düzeltme ve gereksiz bilgilerden ayıklamayı ifade eder. Yakın anlamlar ihtiva etmesi nedeniyle “tenkîh” kelimesi de ihtisar ile anlamdaş sayılabilir. Tehzîb kelimesi, ana metin üzerinde gösterilen

¹⁵ İbn Manzûr Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414)“hsr” 4/240.

¹⁶ Abdülhamit Birişik, “Muhtasar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020) 31/59-60.

¹⁷ Ahmet Özel, “Tehzîb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011)40/325.

çabaya işaret etmesi amacıyla bazen şerhler için de kullanılmıştır. Tehzîb türü eserler bir konunun özlü bir şekilde işlenmesi veya hacimli bir eserin özetlenmesi şeklinde telif edilebilmektedir. Tehzîb türü eserlerde bir konunun özlü bir şekilde ele alınması, tehzîbin muhtasar türü eserlerle olan benzerliğini gösterir. Ancak her iki telif türü de hacimli bir eser üzerinden yapılmış bir çalışmanın ürünü de olabilir. Muhammed Sâdık Kamhâvî, Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî'nin (öl. 330/941) *Garîbü'l-Kur'ân* adlı eserini bazı düzenlemeler yaparak *Tehzîbü Garîbi'l-Kur'ân* adıyla yeniden yazmıştır. Muhammed Ahmed Ken'ân, İbn Kesîr tefsirini yeniden gözden geçirmiş çeşitli baskılardaki hataları tashih etmiş ve zayıf hadisleri de çıkarmak suretiyle yeniden düzenlemiş ve *Fethu'l-Kadîr Tehzîbü Tefsîri İbn Kesîr* adıyla yayınlamıştır. Safiyyu'r-Rahman el-Mübârekpûrî (öl.1865-1935) ve beraberindeki bir grup araştırmacı da İbn Kesîr tefsiri üzerine çalışmışlar ve hadisleri tahrir ederek zayıfları ayıklamışlar neticesinde ise *el-Misbâhu'l-münîr fi tehzîbi Tefsîri İbn Kesîr* adıyla yeni bir çalışma ortaya koymuşlardır. Muasır Şii âlimlerden Hüseyin Bereke eş-Şâmî *Mefâtihu'l-Gayb*'da tefsirle ilgisi olmayan kısımları ve zayıf rivayetleri çıkarmış ve dipnotlarda da Şîa'nın konuyla alakalı görüşlerini kaydetmiş ve neticede ortaya çıkan eserine de *Tehzîbü't-Tefsîri'l-kebîr* adını vermiştir.¹⁸

Temelde bir tür ihtisar çalışması olsa da tehzîb türü eserlerin, ana kitabı gözden geçirme, gereksiz bilgileri çıkarma, eksiklikleri tamamlama ve ana metin üzerindeki varsa yanlışları düzeltme gibi birtakım hususiyetleri bulunmaktadır.¹⁹ Nitekim yukarıda örnek olarak verilen müelliflerden Mübârekpûrî, Hüseyin Bereke üzerinde çalıştıkları ana kaynak niteliğindeki tefsirleri yeniden gözden geçirmişler, tefsirle alakası olmayan yerleri ve zayıf rivayetleri çıkarmışlar bu şekilde tehzîb türünde yeni eserler meydana getirmişlerdir.

2.3. Tecrîd

جرد kökünden gelmekte olup kelime anlamı olarak “soymak, sıyırmak” demektir. Tecridin terim anlamı ise bir eserin aslında var olan sened, haşiye, istişhad, delil vb. öğelerinden arındırılarak temel metni ortaya çıkarma çabasını ifade eder.²⁰ Tecrîd faaliyetleri, ihtisar faaliyetleriyle benzer şekilde meydana gelse de tecrîd faaliyetinde ana metinde bulunan isnad vb. gibi unsurları ayıklamak daha çok ön plandadır. Bu da tecridin ihtisardan küçük de olsa farkını ortaya koymaktadır. Tecrîd faaliyetinde müellif, bazen ana metin üzerinde hazf işlemi yapmaz. Bunun yerine esere açıklama niteliğinde eklemeler yaparak muhtevaya zenginlik katmaktadır. Dolayısıyla şerh sayılabilecek tecrîdler de mevcuttur.

Tecrîd faaliyetlerinin, eserin hacmini kısaltmak, eseri daha iyi anlaşılır kılmak, ana metni gereksiz bilgilerden arındırmak, kitabı tekrardan ve okuyanlar için sıkıcı olmaktan kurtarmak gibi faydaları vardır. Tecrîd adlı eserler genellikle hadis ve fıkıh alanında karşımıza çıkmaktadır. Tecrîd adını taşıyan herhangi bir tefsire rastlayamadığımızı da burada belirtmek isteriz.

Ayrıca mücezz, mülahhas, mühezzeb, muhtâr, muntekâ, muntehâb, mücerred gibi kelimeler de muhtasar (ihtisar) kelimesi ile yakın anlamlıdır. Ancak bu kelimeler arasında bazı ince farklılıklar bulunmaktadır. Muhtasar da eserin kısaltılması temel düşünce iken mülahhas da ise eserin özetlenmesi amaçlanmaktadır. Mühezzeb ise bir eseri yeniden gözden geçirerek eserdeki zayıf ve fazla olan bilgileri çıkarmaktır. Muhtâr, muntekâ, muntehâb türü eserlerde ise bir kitabın ihtiva ettiği konulardan seçmeler yapılır. Ancak nihaî olarak bu çalışmaların

¹⁸ Özel, “Tehzîb”40/325-328.

¹⁹ Özel, “Tehzîb” 40/325.

²⁰ Halit Özkan, “Tecrîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011)40/249.

hepsinin ortak noktası; geniş hacimli bir eser üzerinde kısaltma ve özetleme yapmak eserin hacmini daraltmaktır.²¹

Muhtasar türü eserlerin yazılma amaçlarına temas etmek konuyu tahlil etmemize yardımcı olacaktır. Bu nedenle çalışmamızın devam eden bölümünde ihtisar faaliyetlerinin ortaya çıkış sebeplerine değinmek istiyoruz.

3. MUHTASAR TÜRÜ ESERLERİN ORTAYA ÇIKIŞ SEBEPLERİ

Muhtasar türü eserler, okuyucular tarafından rağbet görmüş olan geniş hacimli eserlerden istifade etmekte ortaya çıkan birtakım zorluklar ve bu zorlukların giderilmesine duyulan ihtiyaçtan meydana gelmiştir.

İhtisar faaliyetlerinin ortaya çıkış sebeplerini şöylece sıralamak mümkündür; çeşitli medreselerde ders kitabı olarak okutulan eserlerde öğrenci için ezberlenmesi ve anlaşılması zor kısımların çıkarılması ve bu sayede eserin talebe için daha müfit hale getirilmesi. Uzun yıllar Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulan Beyzâvî'nin *Envârü't-Tenzîl* adlı eseri burada örnek olarak verilebilir. Bazı eserlerde yer alan isnat zinciri, eserin hacmini genişletmekle beraber bilgi akışını da inkitaya uğratmaktadır. Bu sebeple İbn Kesîr'in tefsirini ihtisar eden âlimlerden Sâbûnî, isnat zincirlerini hafızetmiş sadece sahabe râvinin ismini zikretmiştir. Sumâdîh et-Tücîbî, *Câmiu'l-Beyân*'daki Garîbü'l-Kur'ân ile ilgili bölümleri bir araya getirmek suretiyle eseri ihtisar etmiştir. Ayrıca bazı eserlerin içerdiği konuların sonraki nesillere hitap etmemesi de ihtisar çalışmalarının sebepleri arasında sayılabilir.

İhtisar türü eserlerin mahiyetini, ne amaçlarla telif edildiklerini tespit etmeye çalıştık. Çeşitli isimlerle telif edilmiş olan muhtasar çalışmalara örnekler verdik. Bundan sonraki bölümlerde tefsir ilminde ihtisar çalışmaları ve muhtasar tefsirler hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

4. TEFSİR İLMİNDE İHTİSAR VE MUHTASAR TEFSİRLER

Tefsir alanında ihtisar çalışmaları yaygın bir uygulamadır. Bu alanda yapılan muhtasar çalışmalar, bazen müellifin kendi eserini özetlemesi bazen de başka eserleri hulâsa etmesi şeklinde gerçekleşmektedir. Bazı tefsir eserleri de kendinden önce kaleme alınmış bir eserin özeti olduğu halde müellifleri bu durumu açıkça ifade etmemiştir.²² Konunun daha iyi anlaşılması noktasında ihtisar çalışmalarını, müellifleri tarafından kendi eserlerine yazılan muhtasarlar, eserin müellifinden başka kişiler tarafından kaleme alınmış telhis çalışmaları ve muhtasar, hulâsa vb. gibi isimlerle telif edilmiş tefsirler şeklinde incelemek faydalı olacaktır.

4.1. Müellifi Tarafından İhtisar Edilen Tefsirler

4.1.1. *Bahrü'l-Muhît*

Kıraat ve nahiv sahasında oldukça yetkin bir âlim olan Ebû Hayyân (öl. 745/1344) tarafından kaleme alınmış eser, nahiv ağırlıklı olmakla birlikte dirayet tefsiri özelliklerini de taşımaktadır. Müellif eserini gayet mufassal sayılabilecek bir tarzda telif etmiştir. Müellif bu ayrıntılı eseri okumaya girişenlerin bazı incelikleri kaçırmaması sebebiyle eserini yine bizzat kendisi *en-Nehrü'l-mâd mine'l-Bahr* adıyla ihtisar etmiştir. Ebû Hayyân, *Nehrü'l-mâd* adlı eserinde nahivle alakalı uzun ayrıntıları hafızetmiş, böylece okuyucuya kolaylık olmasını ve daha faydalı olmasını hedeflemiştir.²³ Ayrıca eser, Ebû Hayyân'ın öğrencisi Tâcü'd-dîn Ahmed

²¹ İsmail Durmuş, "Muhtasar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020) 31/57.

²² Abdülhamit Birişik, "Muhtasar", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 16 Temmuz 2023). *Medârikü't-Tenzîl*, *Envârü't-Tenzîl*, *Zâdü'l-mesîr* vb. gibi tefsirler örnek olarak verilebilir.

²³ Mahmut Kafes, *Ebû Hayyân el-Endelûsî'nin Hayatı ve el-Bahrü'l-Muhît İsimli Tefsirindeki Metodu* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994), 88.

b. Abdulkâdir (öl.748/1348) tarafından *ed-Dürrü'l-Lakît mine'l-Bahri'l-Muhît* adıyla ihtisar edilmiştir. Zikri geçen her iki muhtasar tefsir, *Bahrü'l-Muhît* tefsiri ile birlikte basılmıştır. Dolayısıyla hem ihtisar hem de ana kaynağın bir arada yer aldığı bir eser olma özelliğiyle de ayrıcalıklıdır. Ayrıca müellif kendi eserini ihtisar ettiği için muhtasar esere zaman zaman ana kaynaktan bulunmayan bazı incelikleri de ilave etmiştir.²⁴

İhtisar çalışmaları her ne kadar belirli bir ana kaynağı esas alsın da *Nehrü'l-mâd* örneğinde olduğu gibi ana kaynaktan yer almayan bazı incelikleri de ihtiva edebilmektedir. Dolayısıyla her ihtisar çalışmasını, özgünlükten uzak herhangi bir mufassal eserin özeti şeklinde yorumlamak, doğru olmasa gerektir.

4.1.2. Tefsîrü'l-vecîz

Tam adı *Tefsîrü'l-Vecîz alâ Hâmişi'l-Kur'âni'l-Azîm* olmakla beraber son dönem âlimlerinden Vehbe Zuhaylî'nin telif ettiği muhtasar bir eserdir. Müellif merhum, ilk önce *Tefsîrü'l-Münîr fi'l akîdeti ve's-şerâti ve'l-menhec* adlı hacimli eserini kaleme almıştır. Bu eser gayet hacimli olup on beş cilt halinde basılmıştır. Eser rivayet ve dirayet usulüne göre kaleme alınmış olup her bir ciltte iki cüzün tefsiri olacak şekilde kaleme alınmıştır. Eser bu yönüyle de kullanım kolaylığı sağlamaktadır.²⁵

Vehbe Zuhaylî, hacimli olarak kaleme aldığı *Tefsîrü'l-Münîr* adlı tefsirini *Tefsîrü'l-Vecîz* adlı çalışmasıyla ihtisar etmiştir. Özet olarak kaleme aldığı bu çalışmasına yine özet mahiyetinde kısa bir mukaddime yazmış ve orada bu muhtasar tefsiriyle ilgili bilgi vermektedir. Buna göre, Kur'ân'ın nüzulünden maksat onun okunması, iyice anlaşılması ve hayata tatbik edilmesidir. Bunun için de Kur'ân iyi bir şekilde tefsir edilmelidir.²⁶ Müellif bu girişi yaptıktan sonra tefsirde nasıl bir yöntem izlenmesi gerektiğinden bahsetmekte ve mufassal olarak telif ettiği *Tefsîrü'l-Münîr*'i bu konuda örnek göstermektedir. Zuhaylî'ye göre öncelikle âyetlerin genel anlamı verilmeli sonrasında ise âyetlerin ihtiva ettiği geniş manalara değinilmelidir.²⁷ Bu girizgâhtan sonra müellif, sözü muhtasar tefsirine getirmekte ve onunla ilgili özet bilgiler vermektedir.

Tefsîrü'l-Vecîz, âyetlerin genel manada tefsirini veren ihtisar bir eserdir. Zuhaylî bu muhtasar eserinde âyetlerin nüzul sebebine özel önem vermiş isrâiliyata karşı da oldukça titiz davranmıştır. *Tefsîrü'l-Vecîz*'in kaynakları arasında temel tefsirler olduğu gibi son dönem yazılmış olan tefsirler de bulunmaktadır. Rivayet ve dirayet metodu ile telif edilmiş bir eser olması ve Arap dili kurallarına yer verilmesi bu eserin ayrıca özelliklerindedir. Bununla beraber mezkûr muhtasar eser, şeriatın maksadına uygun itikat noktasında ise Ehl-i Sünnet çizgisinde gayet veciz bir tarzda kaleme alınmış bir eserdir.²⁸

4.1.3. el-Vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz

Vâhidî (öl. 468/1076) önce mufassal tefsiri *el-Basîr*'i kaleme almaya koyulmuş ancak kendisine gelen talepler üzerine bu hacimli tefsirine ara vererek *el-Vecîz* isimli muhtasar tefsirini telif etmiştir. Müellif muhtasar mahiyetteki tefsirinin mukaddimesinde ilmin öneminden bahsetmekte ancak günümüzde ilme gereken kıymet verilmediği gibi insanların uzun, hacimli kitapları okumaya zamanlarının olmadığı da ifade edilmektedir.²⁹ Müellif bu

²⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/155.

²⁵ Sibel Danacı, "Son Dönem Müfessirlerinden Vehbe b. Mustafa ez-Zuhaylî'nin et-Tefsîru'l-Münîr Adlı Eserinin Kaynak ve İçerik Açısından Tanıtım ve Değerlendirilmesi", *Çankırı Karayekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 11/1 (2020), 463.

²⁶ Vehbe b. Mustafa ez-Zuhaylî, *Tefsîrü'l-Vecîz alâ Hâmişi'l-Kur'âni'l-Azîm* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1996), 3.

²⁷ ez-Zuhaylî, *Tefsîrü'l-Vecîz alâ Hâmişi'l-Kur'âni'l-Azîm*, 3.

²⁸ ez-Zuhaylî, *Tefsîrü'l-Vecîz alâ Hâmişi'l-Kur'âni'l-Azîm*, 3.

²⁹ Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî, *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Dımaşk: Dâru'l Kalem, 1897), 85.

minvaldeki sözleriyle esasen eserini bıkınlık verici olmaması ve herkesin istifade etmesi maksadıyla ihtisar ettiğini ifade etmiş olmaktadır. Dolayısıyla *el-Vecîz* isimli tefsiri incelediğimizde bu tefsirinde bizzat yazarı tarafından kendi mutavvel eserinin bir özeti mahiyetinde kaleme alındığını görmekteyiz. Burada müellifin amacının eserinin hacmini azaltmak suretiyle daha faydalı hale getirmek ve eserden istifadeyi daha seri hale getirmek olduğu söylenebilir.

4.1.4. *Zâdü'l-mesîr fi İlmi't-Tefsîr*

Tefsir sahsında hayli meşhur olan İbnü'l-Cevzî ilk önce *el-Muğni fi't-Tefsîr* adıyla geniş, kapsamlı bir tefsir kaleme almıştır. Ancak bu eserin akıbeti bilinmemektedir.³⁰ Müellif sonraları özet mahiyetinde bir tefsir yazmış adını da *Zâdü'l-mesîr* koymuştur. Tefsirinin mukaddimesinde de gayet özlü ve kısa bir şekilde bu ihtisar çalışmasının nedenini açıklamaktadır. Buna göre Kurân'ı-Kerîm, ilimlerin en kıymetlisidir. Bir ilmin değeri, o ilmin konusunun kıymetiyle ilgilidir. Dolayısıyla Kurân'ı anlamak için gösterilecek olan gayret çok değerlidir. Çünkü bu gayretin ve çabanın sarf edildiği yer, yani ilmin konusu Kurân'dır. Müellif mevcut bütün tefsir kitaplarını incelediğini ve neticesinde bazı tefsirlerin gereksiz uzun bir şekilde kaleme alındığını ifade etmektedir. Kaleme alınan tefsirlerin, uzunluğu nedeniyle ezberlenmesi çok zor olmaktadır. Müellif, bazı tefsirlerin ise kendisinden istifade edilemeyecek derecede kısa ve yüzeysel olduğunu söylemektedir. Orta uzunluktaki tefsirler ise faydası az ve herhangi bir düzenden yoksundur. Nitekim bu tür tefsirlerde çoğu zaman müşkil, garib kelimelerin açıklanması vb. gibi konular ihmal edilmektedir.³¹

İbnü'l-Cevzî, tefsir alanında zikrettiği eksiklikleri gidermek maksadıyla kolay, anlaşılır, ihtisar bir tefsir yazdığını eserinde ifade etmektedir.³² Ancak müellif, kaleme aldığı *Zâdü'l-mesîr* tefsirini, *el-Muğni* adlı tefsirinin ihtisarı olup olmadığını açıkça ifade etmemektedir. İçerisinde dirayet unsurlarına rastlansa da genel olarak rivayet tefsirlerinden sayılan *Zâdü'l-mesîr*, ayetlerin nüzul sebepleriyle ilgili bütün rivayetleri ihtiva etmektedir. Eserde dikkat çeken bir başka özellik ise zikredilen rivayetlerde ilk râvinin ismi açıkça ifade edilerek geri kalan senet kısmı hafzedilmiştir.³³ Öyle anlaşılıyor ki müellif ihtisar yaparken son derece titiz davranmış senet zincirinin hepsini saymasa da ilk râviye işaret etmiştir. İlk râvinin Hz. Peygamber (s.a.v.), sahabe, tabiîn olmasına göre rivayetin sıhhati ve bağlayıcılığı değişkenlik gösterebilmektedir.

Uzun tefsirlerdeki anlaşılmaz üslup ve dilin kullanılması, konu hakkında gereksiz ayrıntılara yer verilmesi, kısa yazılmış eserlerde ise doyurucu bilgilerin olmayışı, İbnü'l-Cevzî'yi ihtisar çalışmasına iten sebepler arasında gösterilebilir. Nihayetinde *Zâdü'l-mesîr*, sade, anlaşılır bir dille ezberlenmek için yazılmış muhtasar bir tefsirdir.

Yazarın kendi eserini ihtisar etmesiyle telif edilen tefsirlere örnek verdikten sonra, kitabın müellifinden ayrı kişiler tarafından yapılan muhtasarlara da değinmek konuyu etraflıca değerlendirme açısından yerinde olacaktır.

4.2. Yazarı Dışındaki Kişiler Tarafından İhtisar Edilmiş Eserler

Tefsir geleneğinde ihtisar faaliyetleri bir yazarın kendi yazmış olduğu eseri ihtisar etmesi şeklinde olabileceği gibi yazarından ayrı kişiler tarafından da yapılabilmektedir.

Erken dönem tefsir kaynaklarından olan Taberî'nin *Câmiu'l-Beyân* adlı eserini, Ebû Yahyâ Muhammed b. Sumâdîh et-Tüçibî *Muhtasar min Tefsiri'l-İmam et-Taberî* isimle ihtisar etmiştir. Muhammed Ali es-Sâbûnî ve Salih Ahmet Rıza aynı tefsiri ikinci defa ihtisara tabi

³⁰ Abdülhamit Birışık, "İbnü'l-Cevzî Ebu'l-Ferec", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999) 20/550.

³¹ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l Cevzî, *Zâdu'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*, thk. Züheyr eş-Şâviş (Beyrut: Dâru İbni Hazm, 2015) 29.

³² İbnü'l Cevzî, *Zâdu'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr* 29.

³³ Muhsin Demirci, *Tefsir tarihi* (İstanbul: IFAV, 2014) 152.

tutmuşlardır. Ayrıca *Câmiu'l-Beyân*, muhtasar olarak İngilizce, Farsça ve Fransızcaya tercüme edilmiştir. Dirayet tefsirlerinin en önemlileri arasında olan Zemahşeri'nin (öl. 538/1144) *el-Keşşâf* isimli eserine de çeşitli ihtisarlar yazılmıştır. Muhammed Ali Ensârî'nin *Muhtasarü'l-Keşşâf* isimli eseri, Muhammed Sıddîk Han'ın (öl. 1307/1890) *Hulâsatü'l-Keşşâf* adlı eseri, *Keşşâf* üzerine yapılan ihtisar çalışmalarına örnek olarak gösterilebilir.³⁴ *Keşşâf* üzerine yapılmış meşhur ihtisar çalışmalarından biri de *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* isimli Beyzâvî'ye ait tefsirdir. Tefsirin kaynakları arasında *Mefâtihu'l-Gayb, el-Müfredât* gibi eserler olsa da müellif bir hayli *Keşşâf*'tan alıntı yaptığı için bazı âlimler tarafından *Keşşâf*'ın ihtisarı olarak nitelendirilmiştir. Ancak mezkûr eser, doğrudan *Keşşâf* üzerine ihtisar olarak yazılmamıştır. Nitekim Beyzâvî de eserinde *Keşşâf*'a ihtisar yaptığını söylememektedir. *Keşşâf* 'tan alıntılarının fazla olması nedeniyle onun bir özeti olarak görülmüştür.³⁵ Beyzâvî *Keşşâf*'tan alıntılar yaparken Ehl-i Sünnet'e zit görüşleri eserine almamıştır. Ancak Beyzâvî'nin i'tizâlî görüşlere karşı gösterdiği hassasiyet, uydurma rivayetler konusunda görünmemektedir. Nitekim bu sebeple bazı âlimler tarafından eleştiriye tabi tutulmuştur.³⁶

Tefsirde ihtisar çalışmaları hakkında sağlıklı değerlendirme yapmak için farklı müellifler tarafından ihtisar edilmiş tefsirlerin mukaddimelerine müracaat etmek faydalı olacaktır. Burada muhtasar olarak kaleme alınan tefsirlerden örnekler zikrederek ihtisar nedenlerini ve usullerini ortaya koymaya çalışacağız. Tefsirlerin genellikle mukaddimelerinde zikredilen bu esasları tespit etmek Tefsir ilminde ihtisar geleneğini ve muhtasar tefsirlerin yazılış nedenlerini anlamamıza yardımcı olacaktır.

4.2.1. Muhtasar İbn Kesîr Tefsiri

Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm üzerine pek çok ihtisar çalışmaları yapılmıştır. Affüddîn Saîd b. Muhammed el-Kâzerûnî'nin *el-Bedrü'l-Münîr el-Mülâhhas min Tefsîri ibn Kesîr* isimli muhtasarı Ahmed Muhammed Şakir'in *Umdetü't-Tefsîr* isimli çalışması burada örnek olarak zikredilebilir.³⁷ Mübarekpûrî'nin telif ettiği ihtisar çalışması ise İngilizce, Fransızca ve Urduca dillerine tercüme edilmiştir.³⁸

İbn Kesîr tefsirini ihtisar eden âlimlerden biri de çağımızda yaşamış olan Muhammed Ali Sâbûnî'dir. Müellif tefsirinin mukaddimesinde okuyuculara ihtisar sebebini ve niçin İbn Kesîr tefsirini özetlemeyi tercih ettiğini şöyle açıklamaktadır; günümüzde insanların dini ilimlere özellikle de tefsir ve hadis alanına ilgileri artmaktadır. İnsanlar bu merakları neticesinde hangi tefsirin kısa zamanda okunmaya elverişli ve aynı zamanda faydalı olduğu sorusunu sormaya başlamışlardır. Tefsir ilim mirasında var olan tefsirler ise belagat, nahiv, sarf, fıkıh, usul vb. gibi alan hakkında ihtisas sahibi olmayan kimselerin kolay anlayamayacağı birtakım ilimler ihtiva etmektedir.³⁹

Bu noktada insanların anlaması ve istifade etmesi için kolay anlaşılır bir tefsire ihtiyaç duyulmaktadır. Sâbûnî merhum, bazı dostlarının kendisine İbn Kesîr tefsirini işaret ettiklerini söylemekte ve İbn Kesîr tefsirinin diğer tefsirlerden öne çıkan yönlerine işaret etmektedir. Buna göre *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, yöntem olarak Kur'ân âyetlerini, Kur'ân'la, sünnetle, sahâbi ve tabiîn sözleri ile tefsir eden gayet açık, anlaşılır bir üslup ile kaleme alınmış bir tefsirdir.⁴⁰

³⁴ Birışık, "Muhtasar"31/60.

³⁵ Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'âşlî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs el-Arabî, 1997)3/127.

³⁶ İsmail Cerrahoğlu, "Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995)11/260.

³⁷ Mustafa Öztürk, "Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011) 40/295.

³⁸ Öztürk, "Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm"40/295.

³⁹ Muhammed Ali Sâbûnî, *Muhtasar ibn Kesir Tefsiri* (İstanbul: İsmailağa, 2019) 1/6.

⁴⁰ Muhammed Ali Sâbûnî, *Muhtasar ibn Kesir Tefsiri* 1/6.

Öyle anlaşılıyor ki müellifin bu tefsiri ihtisar etme nedeni, kolay anlaşılır olması ve bu alanda okumalar yapan herkes için faydalı olacağına inanmasıdır.

Ayrıca İbn Kesîr tefsiri her ne kadar rivayet tefsiri olsa da içerisinde dirayet tefsirinin özelliklerine de rastlanması, müellifin ihtisar için bu tefsiri tercih etmesinin nedenleri arasında zikredilebilir.⁴¹ Eserin içinde bulunan uzun isnat zincirleri ve bunun yanında cerh ve ta'dîle dair bir takım yorumlar, fikhî konulardaki ihtilaflar, ilim yolunun henüz başında olan kimselerin eserden istifadesini zorlaştırmaktadır. Zikredilen sebeplerden dolayı Sâbûnî merhum eseri ihtisar etmeye niyet ettiğini ifade etmektedir.⁴² Bununla beraber müellif, ihtisar çalışması sırasında eserin aslına sadık kaldığını, hiçbir şekilde manaya yönelik değişiklik yapmadığını ifade etmektedir. Eserden hazfettiği noktaların ise aslına zarar vermeyecek şekilde olduğunu söylemektedir.⁴³

Sâbûnî merhum, ihtisar kurallarına son derece riayet etmiş ve asıl metinden hiçbir mananın kaybolmamasına özen göstermiştir. Eserin aslında bulunan insicamı bozmamış, sadece ana kaynağın tefsir boyutunu ortaya çıkarmaya gayret etmiştir. Müellif, eseri ihtisar ederken izlediği yöntemi de maddeler halinde sıralamaktadır. Buna göre müellif öncelikle eserdeki rivayetlerde bulunan uzun isnat zincirlerini hazfetmiş isnattaki râvilerden sadece sahâbîyi belirtmiştir. Ayrıca isnatla ilgilenen ve hadisin ana kaynağına ulaşmak isteyen kimseler için dipnotlarda hadislerin tahririni yapan âlimleri zikretmiştir. Sâbûnî merhum, *Tefsîrül-Kur'âni'l-Azîm*'de İbn Kesîr'in tefsir amacıyla şahit olarak getirdiği âyetleri de hazfetmiş ve yerlerine işaret etmekle yetinmiştir. Eserde geçen zayıf hadisleri ayıklamış ve sadece sahih hadisleri eserine almıştır. Sâbûnî merhumun tefsirde geçen hadislerin sahih olanını alıp zayıf olanları almaması, ihtisar ettiği ana eser üzerinde hadis kritiği ve tahlili yaptığını açık bir şekilde göstermektedir. Rivayet tefsiri noktasında en meşhur sahâbî isimlerini ifade etmekle yetinmiş ve onlardan gelen rivayetlerin en sahihini ifade etmiş hepsinin görüşüne zayıf olduğu gerekçesiyle ayrı ayrı yer vermemiştir. İbn Kesîr'in tefsirinde reddedilmek maksadıyla geçmiş olsa da isrâiliyat türünden rivayetler, Sâbûnî merhum tarafından hazfedilmiştir. Bunun gerekçesi ise sahih rivayetlerin yeterli olduğu ve tefsirde isrâiliyat türü rivayetlere ihtiyaç olmadığına dair Sâbûnî'nin inancı ve düşüncesidir.⁴⁴

4.2.2. *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*

Ebü'l-Berakât en-Nesefî'nin kaleme aldığı *Medârik* adlı tefsiri dirayet tefsirleri arasında sayılmaktadır. Burada Nesefî'nin tefsirini örnek olarak göstermemizin sebebi de onun *Keşşâf*'in muhtasarı olarak görülmesidir.

Müellif ismini vermediği bir kişinin kendisinden bir tefsir yazmasını istediği ve bu istek üzerine kitabını telif etmeye başladığını mukaddime bölümünde dile getirmektedir. Yaşadığı zamanlarda Ehl-i sünnet dışı fırkalar bir hayli yayıldığı ve bu fırkalara cevap verme zarureti hâsıl olduğu için tefsirini kaleme almıştır. Dolayısıyla tefsirinde Ehl-i sünnet itikadını âyetlerle savunmayı amaç edinmiştir. Ayrıca tefsirinin çok uzun, sıkıcı olmamasına özen göstermiş ve özlü bir şekilde irâb, kıraat, belâgât vb. gibi ilimlere de eserinde yer vermiştir.⁴⁵

Nesefî tefsirinin ana kaynağı Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* adlı tefsiridir. Nesefî bu eserden çoğu yerde alıntı yapmış ancak Zemahşerî'nin i'tizâlî görüşlerinin hepsini ayıklamıştır. Burada örnek kabilinden En'âm sûresi 103. Âyeti zikredebiliriz. Âyette yüce Allah "*Gözler O'nu idrak*

⁴¹ Muhammed Ali Sâbûnî, *Muhtasar ibn Kesîr Tefsiri* 1/6.

⁴² Muhammed Ali Sâbûnî, *Muhtasar ibn Kesîr Tefsiri* 1/7.

⁴³ Muhammed Ali Sâbûnî, *Muhtasar ibn Kesîr Tefsiri* 1/7.

⁴⁴ Muhammed Ali Sâbûnî, *Muhtasar ibn Kesîr Tefsiri* 1/8.

⁴⁵ Ebü'l-Berakât Hâfizüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, ed. Yûsuf Ali Bidîvî (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 2018) 1/24.

edemez, hâlbuki O gözleri idrak eder. O en ince şeyleri bilir ve her şeyden haberdardır.”⁴⁶ Buyurmaktadır. Zemahşerî'nin âyet ile ilgili yorumuna baktığımızda Allah aşkın bir varlık olduğu için görülmesi ve ihata edilmesi imkânsızdır.⁴⁷ Buna karşın Neseфі, genelde Mu'tezile'nin özelde ise Zemahşerî'nin konu hakkındaki görüşüne karşı çıkmakta ve âyette nefy edilenin ru'yet değil idrak olduğunu söylemektedir. Ayrıca Neseфі'ye göre herhangi bir sınırdan münezze olan Allah'ın görülmesi değil, tam olarak ihata ve idrak edilmesi imkânsızdır.⁴⁸ Verdiğimiz örnekte de görüleceği üzere Neseфі, Zemahşerî'den çok faydalanmış olsa da onun i'tizâlî görüşlerini eserine almamıştır.

Keşşâf'tan yapılan alıntılar bir hayli fazla olduğu için Neseфі'nin tefsiri, i'tizâlî görüşlerden arındırılmış şekilde *Keşşâf*'ın bir muhtasarı olarak da görülmüştür.⁴⁹ Ancak Neseфі herhangi bir tefsiri ihtisar ettiğini açıkça ifade etmemektedir. Her ne kadar müellif ihtisar çalışması yaptığını açıkça söylemese de kaynakları itibariyle tetkik edildiğinde görülür ki Neseфі büyük oranda *Keşşâf*'tan alıntılar yapmıştır. Bu durum Neseфі tefsirinin *Keşşâf*'ın bir ihtisarı gibi algılanmasına sebep olmuştur. *Keşşâf*'ta geçen mu'tezilî fikirlere eserine almaması da Neseфі'nin ihtisar üslubu olarak görülebilir. Neseфі tefsiri örneği bizlere gösteriyor ki mezhepsel birtakım sebepler de müelliflerin ihtisar metotlarına yön vermektedir.

4.3. Hulâsa vb. İsimlerle Telif Edilen Tefsirler

Tefsir sahasında muhtasar türü eserler, hacimli bir kitabın özeti olabileceği gibi bazen müstakil eserler de olabilir. *Hulâsatü't-Tefâsîr*, *Lübâbü't-Tefsîr*, *Uyûnü't-Tefâsîr* vb. gibi gayet veciz bir üslupla yazılmış herhangi bir eserin özeti mahiyetinde olmayan tefsirler de bulunmaktadır.⁵⁰ Burada örnek kabildinden Şehâbeddin es-Sivâsî'nin (öl. 860/1456) *Uyûnü't-Tefâsîr*, Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin *Safvetü't-Tefâsîr* ve *Vâdihu'l-Müyesser* ile Vâhidî'nin *el-Vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz* adlı eserini ifade edebiliriz. Konyalı Vehbi Efendi'nin (öl. 1862/1949) *Hulâsatü'l-Beyân* isimli on beş ciltten müteşekkil tefsiri her ne kadar genel olarak muhtasar tefsirlerden hacim itibariyle fazla ise de tefsire verilen Hulâsa ismi dikkat çekicidir. Ancak *Hulâsatü'l-Beyân*'ın kaynakları incelendiğinde Fahreddin er-Râzî, Beyzâvî, Ebüssuûd ile Hâzin'in tefsirlerinden sıkça alıntılar görülmektedir.⁵¹ Dolayısıyla Vehbi Efendi eserini kaleme alırken sayılan kaynakları genel olarak özetlemeyi düşünmüş ve eserine de bu nedenle Hulâsa ismini vermiş gibi görünmektedir.⁵² Ahmet Cevdet Paşa'nın (öl. 1238/1823) *Hulâsatü'l-Beyân fî Te'lîfi'l-Kur'ân* isimli eseri Kur'ân'ın cem'ini anlatan bir muhtasar Kur'ân tarihi kitabıdır.⁵³ Ayrıca kaynaklar, Kutbüddîn er-Râvendî (öl. 573/1178) ve şeyh Ali es-Sührânî'ye ait *Hulâsatü't-Tefâsîr* adlı muhtasar tefsirlerin varlığından haber vermektedir.⁵⁴

Muhtasar olarak yazılmış olup *Lübâb* adıyla maruf tefsirlere de sıkça rastlamak mümkündür. Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Âdil el-Hanbelî ed-Dîmaşkî'nin (VIII./XIV. Yüzyıl) *el-Lübâb fî İlmi'l-Kitâb*, Tâcülkurrâ Kirmânî'nin (öl. 500/1106'dan sonra) *Lübâbü't-Tefâsîr*, Lübbî Mehmet Efendi'nin (öl. 1166/1752) *Lübbü't-Tefâsîr fî Ma'rifeti Esbâbi'n-Nüzûl ve't-Tefsîr*, ve

⁴⁶ Karaman vd., *Kur'ân-ı kerîm ve açıklamalı meâli* el-En'âm 6/103.

⁴⁷ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidü't-Tenzîl* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1986) 2/54.

⁴⁸ Neseфі, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl* 1/527.

⁴⁹ Mustafa Öztürk, “Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003) 28/292.

⁵⁰ Şahin Güven, “Bir Telif Yöntemi Olarak Tefsirde İhtisar ve Muhtasar Rivayet Tefsirleri”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 10 (02 Eylül 2010), 43-66.

⁵¹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* 2/428.

⁵² İsmet Ersöz, “Hulâsatü'l-Beyân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/320.

⁵³ Yusuf Halaçoğlu, “Cevdet Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/443.

⁵⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* 2/446.

ileride ele alınacağı üzere Hâzin el-Bağdâdî'nin (öl. 741/1341) *Lübâbü't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl* isimli eserleri burada örnek olarak zikredilebilir.⁵⁵

Mûsâ Kâzım Efendi'nin *Safvetü'l-Beyân* adlı eseri Bakara Sûresi 73. Âyete kadar yazılmış olan bir muhtasar tefsirdir. Ayrıca bahsi geçen eser, Mûsâ Kâzım Efendi tarafından değil kendisinin tefsir dersi verdiği Ahmet Mithat Efendi tarafından kaleme alınmıştır.⁵⁶ Molla Ebû Bekir el-Külâlî'nin (öl. 1280/1752) de yazdığı *Safvetü't-Tefâsîr* adlı muhtasar bir eser vardır.⁵⁷ Muhtasar tefsirlerin bir başka ismi de telhîs (mülâhhas) olarak karşımıza çıkmaktadır. el-Kevâşî'nin (öl. 680/1281) *et-Telhîs fi't-Tefsîr* isimli eseri örnek olarak verilebilir. Müellif bu muhtasar tefsirini, kendi yazdığı *Tebşîratü'l-mütezakkir ve tezkiretü'l-mütebassır* eserini ihtisar etmesi sonucu kaleme almıştır.⁵⁸

Muhtasar, hulasa vb. gibi isimlerle kaleme alınmış tefsirlere örnekler vermeye çalıştık. Çalışmamızın bundan sonraki bölümünde ise muhtasar olarak telif edilen tefsirlerin mukaddimelerine örnekler verilip genel bir değerlendirme yapılacak sonrasında ise değerlendirme ve sonuç bölümüne geçilecektir.

4.3.1. *Safvetü't-Tefâsîr*

Muhammed Ali Sâbûnî merhumun kaleme aldığı tefsir, adından da anlaşılacağı üzere özet niteliğinde bir tefsirdir. Tefsir ülkemizde de büyük bir şöhrete sahip olup bu alanda çalışma yapan hemen herkesin bir şekilde aşına olduğu bir eserdir. *Safvetü't-Tefâsîr*, herhangi bir tefsir eserinin ihtisarı mahiyetinde yazılmış bir eser değildir. Müstakil olarak kaleme alınmış ancak birçok tefsirden alıntılara yer veren, rivayet ağırlıklı ancak içerisinde dirayet öğelerine de rastlanan bir eserdir. *Safvetü't-Tefâsîr*'in kaynakları arasında Taberî'nin *Câmiul-Beyân*, Kurtubî'nin *Ahkâmü'l-Kur'ân*, Ebû Hayyân'ın *Bahrü'l-Muhît Zemahşerî'nin Keşşâf* İbn Kesîr'in *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Azîm* adlı eserleri örnek olarak söylenebilir.

Sâbûnî merhum, eserini nasıl meydana getirdiğine ve bu konudaki üslubuna dair bilgilere kitabının mukaddimesinde genişçe yer vermektedir. Buna göre Kur'ân'ın mucizeleri ve içerisindeki saklı manalar sayılamayacak kadar çoktur. Her ilim dalının bir ilerleme ve bir de gerileme dönemi olmuştur. Ancak bu durum tefsir ilminde geçerli değildir. Tefsir ilmi sonu gelmeyen bir denize benzer. Kur'ân ilimleriyle ilgilenen âlimler, gayretlerini Kur'ân'ın anlaşılmasına hasretmişler ve bu yolda ciddi mesai harcamışlardır. Ancak son noktada murâd-ı ilahiyi tam olarak anladığını ve ortaya koyduğunu iddia eden hiç kimse olmamıştır. Çünkü Kur'ân muciz bir kitaptır ve insanlara sırlarını, manalarını ve hikmet dolu mesajlarını aktarmaya ve bu sebeple müminlerin imanlarını arttırmaya devam edecektir.⁵⁹

Müellif eserin mukaddimesinin ilk kısmında Kur'ân'ın îcâzına ve Kur'ân ilimlerinin değerine değindikten sonra ikinci kısımda tefsir ilmi ve bu ilmin önemini ortaya koymakta ve devamında sözü, eserinin üslubuna ve yazılış amacına getirmektedir. Buna göre; içinde yaşadığımız hayat, insanları geçimlerini temin etme yolunda zorlamakta dolayısıyla insanlar da hacimli tefsir kitaplarını okumaya zaman bulamamaktadırlar. Bu nedenle günümüz âlimlerinin üstüne eğilmeleri gereken konu, insanlara Kur'ân'ı açık anlaşılır bir üslup ile gereksiz uzun izahlara girmeksizin anlamayı kolaylaştırmak, insanlara Kur'ân'ı-Hakîm'in eşsiz îcâzını anlatmak, çağımızın modern gençliğinin Kur'ân ilimlerine olan ihtiyaçlarına cevap vermek olmalıdır.⁶⁰

⁵⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/454.

⁵⁶ Ferhat Koca, "Mûsâ Kâzım Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/221.

⁵⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/464.

⁵⁸ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/121.

⁵⁹ Muhammed Ali Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr* (Mekke: Dâru'l-Kütübi'l-Mısıriyye, 2017) 1/14.

⁶⁰ Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr* 1/14.

Müellif merhum tefsir kitaplarını incelediğini ancak belirttiği özelliklere uygun bir eser bulamadığını ve neticesinde bu eseri kaleme almaya karar verdiğini zikretmektedir.⁶¹

Sâbûnî, yazdığı esere, ana tefsir kaynaklarını ihtiva etmekle beraber açık, anlaşılır, belirli bir sistematığe sahip ve muhtasar olma özelliğini barındırdığı için "*Safvetü't-Tefâsîr*" adını verdiğini ifade etmektedir.⁶²

Öyle anlaşılıyor ki müellif eserini başından itibaren muhtasar bir eser olarak kaleme almaya karar vermiş ancak herhangi bir mutavvel tefsir eserinin ihtisarı olarak yazmamıştır. Aksine Sâbûnî merhumun da kitabında ifade ettiği üzere birçok hacimli ayrıntılı olarak yazılmış tefsir eserlerinin bir ihtisarı olarak eserini yazmıştır. Ayrıca müellif, eserine güvenilir, ana kaynaklarda geçmeyen hiçbir rivayeti ya da bilgiyi almadığını ifade etmekte ve tefsirine aldığı bilgiler konusunda titizlikle davrandığına dikkat çekmektedir.

Safvetü't-Tefâsîr, her ne kadar ihtisar bir tefsir olsa da gerek müellifin eserini yazma konusundaki gayreti ve ilmî bir çabanın sonucu olması, gerekse pek çok tefsir kaynağını ihtiva etmesi ve sistemli bir yapıya sahip olması nedeniyle beş yılda tamamlanmıştır. Bu da eserin ciddi bir çalışmanın ürünü olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

4.3.2. *Garâibü'l-Kur'ân ve Regâibü'l-Furkân*

Nizâmettin en-Nisâbûrî'nin (öl. 730/1329) telif ettiği eser, büyük ölçüde *Mefâtihu'l-Gayb* isimli eserden alıntılar ihtiva etmesi sebebiyle Râzî'nin tefsirinin bir ihtisarı olarak görülmektedir.⁶³

Nisâbûrî eserinin mukaddimesinde Kur'ân'ın önemine ve onu anlama çabası olan tefsir ilminin kıymetine değindikten sonra bazı arkadaşlarının, kendisinden tefsir alanında önemli bilgileri, sahâbe, tâbiîn ve tebei tâbiînden nakledilen sahih sözleri ihtiva eden bir kitap yazmasını istemeleri üzerine tefsirini kaleme aldığını ifade etmektedir. Sözlerinin devamında ise eseri yazarken takip ettiği usulü açıklamaktadır. Buna göre müellif, Râzî'nin yöntemini takip ettiğini ancak gerekli gördüğü yerlerde bazı düzenlemeler ve eklemeler yaptığını söylemektedir. Ayrıca müellif bazı yerlerde *Keşşâf*'tan ve önemli gördüğü bazı tefsirlerden de faydalanmıştır. Bazen âyetler hakkında kendi yorumlarını da tefsirinde yazmaktan geri durmamıştır. Bununla beraber Nisâbûrî, *Tefsîr'i-Kebîr*'de düzeltilmesi gerektiğini düşündüğü kısımları tashih etmiş, eksik olarak gördüğü yerleri de tamamlamıştır.⁶⁴

Garâibü'l-Kur'ân ve Regâibü'l-Furkân adlı eserin mukaddimesinden de anlaşılacağı üzere müellif, Râzî'den büyük ölçüde etkilenmiştir. Ancak bu etkilenme Nisâbûrî'yi körü körüne bir taklitçi yapmamış aksine gerekli gördüğü yerlerde Râzî'nin tefsirindeki eksiklikleri dile getirmiş ve bunları tashih etmiştir. Her ne kadar Nisâbûrî'nin eseri, muhtasar bir tefsir olarak görülse de eserde izlediği metot, *Mefâtihu'l-Gayb*'ın yeniden gözden geçirilmesi ve Râzî'nin görüşlerinin bir tenkite tabi tutulması, düzeltmeler yapılması ve hacimli bir eser olması gibi durumlar göz önünde bulundurulunca daha çok tehzib türü eserler arasında sayılabilir.

4.3.3. *Lübâbü't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl*

Tefsiri Hâzin şeklinde de anılan *Lübâbü't-Te'vîl*, Ebü'l Hasen el Hâzin el Bağdâdî'nin (öl. 741/1341) kaleme aldığı özlü tefsirlerden birisidir. Hâzin bu kıymetli eserine yazdığı mukaddimesinde büyük ölçüde Begavî'nin (ö. 516/1122) *Meâlimü't-Tenzîl* isimli eserinden

⁶¹ Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr* 1/ 14.

⁶² Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr* 1/14.

⁶³ Lütfullah Cebeci, "*Mefâtihu'l-Gayb*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003) 28/350.

⁶⁴ Nizamettin Hasan b. Muhammed b. Hüseyin el-Kummî en-Nisâbûrî, *Garâibü'l-Kur'ân ve Regâibü'l-Furkân*, thk. Zekeriya Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995) 1/6.

faýdalandığını söylemektedir.⁶⁵ Hâzin, Begavî'nin tefsirinden etkilenme sebeplerini de kitabının giriş bölümünde sıralamaktadır. Buna göre müellifin nazarında *Meâlimü't-Tenzîl*, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) gelen sahih rivayetleri ihtiva eden, içerisindeki bilgilerin şüpheden uzak olduğu, şer'î hükümleri içerisinde barındıran ve geçmiş topluluklara ait bilgiler içeren alanda en iyi sayılabilecek bir tefsirdir. Hâzin'in bu minvaldeki görüş ve düşünceleri *Meâlimü't-Tenzîl*'i ihtisar etmeye sevk etmiştir.

Müellif eseri ihtisar etmekle yetinmemiş yer yer başka tefsirlere de başvurmuştur. Başvuru kaynakları arasında *Keşşâf*, *Mefâtihu'l-Gayb*, *Envârü't-Tenzîl* gibi eserler gelmektedir.⁶⁶ Hâzin, eserini telif ederken sadece nakletmek ve özetlemekle yetindiğini bunun dışında herhangi bir tasarrufta bulunmadığını söylese de ayetlerle ilgili yorumlarda gereksiz gördüğü birtakım bilgilere yer vermemesi, bununla beraber hadislerin isnatlarını hafif etmesi⁶⁷ Hâzin'in eser üzerindeki tasarrufları olarak değerlendirilebilir. Ancak Hâzin'in yaptığı bu tasarruflar, metnin ana gövdesine zarar vermeyen tasarruflar kabilinden sayılabilir. Isnatları hafifletme sebebi ise, ayetlerde kast olunan manaya ulaşabilmenin en yakın yolunun bu şekilde olacağına olan inancıdır.⁶⁸ Müellif, hafiflettiği isnatların yerine hadislerde geçen garip kelimelerin şerhini ve konuyla alakalı bazı bilgileri de ilave etmiştir. Bu uygulama ile tefsire ilgi duyan öğrencilere kolaylık olmasını amaçlamıştır.

Muhtasar tefsir müelliflerinden Hâzin de bir eserdeki gereksiz bilgileri ayıklama eğilimindedir. Müellife göre yazılacak olan bir eserde anlaşılmasız, kapalı noktalar vuzuha kavuşturulmalı, konu ile alakalı dağıntık bilgiler bir araya toplanmalıdır. Böyle yapıldığı takdirde okuyucunun kitaptan istifade etmesi kolaylaşacaktır.⁶⁹

Hâzin, Begavî'nin eserini tefsirlerin en kıymetlisi olarak telakki etmekte ve bu eserin ihtisar edilerek okuyucuların istifadesine sunulması gerektiğini düşünmektedir. Nitekim gayretini de bu yönde sarf etmiş nihayetinde *Meâlimü't-Tenzîl*'i ihtisar etmiştir. Diğer ihtisar sahipleri gibi Hâzin de ana kaynaktan zikredilen uzun isnat zincirlerini hafifletmiş, gereksiz olduğunu düşündüğü bazı bilgileri de ayıklamıştır. Bununla beraber Hâzin eserini telif ederken ana kaynak olarak esas aldığı *Meâlimü't-Tenzîl*'in özüne zarar verecek herhangi bir tasarrufta bulunmamıştır. Hâzin *Lübâbü't-Te'vîl*'i yazarken Begavî'nin eserine sadık kalmakla beraber gerekli gördüğü yerlerde başka eserlerden de faydalanmıştır. Genel itibarıyla değerlendirildiğinde *Lübâbü't-Te'vîl*'in adından da anlaşılacağı üzere muhtasar tefsir özelliklerini bünyesinde barındıran sade, özlü bir tefsir olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

4.3.4. *Âb-ı Hayat Tefsiri*

Günümüzde kaleme alınmış olan muhtasar tefsirlere güzel bir örnek sayılabilecek eserlerden biri, Zafer Karlı ve Şadi Eren'in Türkçe olarak telif ettiği *Âb-ı Hayat* adlı meal-efsir çalışmasıdır. Eser tek cilt olup gayet akıcı bir dille yazılmış faydalı, muhtasar bir tefsirdir. Eser, Kur'an'ı Kerim'in mesajlarını öz olarak güzel bir şekilde okuyucuya sunmakta ve gerekli yerlerde tefsir kabilinden kısa açıklamalar ihtiva etmektedir.

Âb-ı Hayat tefsirini diğer tefsirlerden ayıran özelliklerin başında üslubu gelmektedir. Müellifin mukaddimede belirttiğine göre kitap "cümle-meal" şeklinde kaleme alınmıştır.⁷⁰ Yani âyetlere, daha iyi anlaşılması için cümleler halinde meal verilmiş, gerekli görüldüğü

⁶⁵ Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl fi Meâni't-Tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995) 1/3.

⁶⁶ Ali Eroğlu, "Hâzin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998) 17/125.

⁶⁷ el-Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl fi Meâni't-Tenzîl* 1/3.

⁶⁸ el-Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl fi Meâni't-Tenzîl* 1/3.

⁶⁹ el-Hâzin, *Lübâbü't-Te'vîl fi Meâni't-Tenzîl* 1/3.

⁷⁰ Şadi Eren, *Âb-ı Hayat (Meal-Tefsir)* (İstanbul: Yayın Dünyamız Yayınları, 2022), 6.

yerlerde ise tefsir kabilinden kısa açıklamalar yapılmıştır. Diğer muhtasar tefsirlerde olduğu gibi *Âb-ı Hayat* tefsirinin de telif edilme amaçlarından biri, uzun tefsirleri okumaya herkesin vakit bulamaması ve bu sebeple Kur'ân mesajlarının özünün muhtasar olarak herkese ulaştırma çabası olduğu söylenebilir.⁷¹

Âb-ı Hayat (Meal-Tefsir) çalışması, belirli bir tefsirin ihtisarı olarak telif edilmiş bir eser değildir. Bununla beraber kaynaklarının başında Beyzâvî'nin *Envârü't-Tenzîl*'i gelmektedir. Ancak Beyzâvî'nin tefsiri yanında pek çok kaynaktan da istifade edilmiştir.⁷²

Âb-ı Hayat'ın mukaddimesinde geçtiği üzere Kur'ân'ın ilk muhatapları Arap olmaları nedeniyle Kur'ân da Arap dilinde indirilmiş bir kitaptır. Ancak sair milletler de bu yüce kitaba uymak ile mükelleftirler. Çünkü Kur'ân-ı Kerim ilahi kitapların sonuncusu ve kıyamete kadar da geçerli olanıdır. Kur'ân'ın anlaşılması ve hükümleriyle amel edilmesi için insanların ya Arapçayı iyi bir şekilde öğrenmeleri ya da kendi dillerinde yazılan meal ve tefsirleri okumaları gerekir. Bu düşünceden hareketle telif edilmiş olan *Âb-ı Hayat* tefsiri de Kur'ân'ın mesajlarını, yurdumuzun her kesiminden insanına akıcı, güzel, anlaşılır bir dille ulaştıran muhtasar, faydalı bir tefsir çalışması olarak görülebilir.

5. Muhtasar Türü Eserlere Yapılan Olumsuz Eleştiriler

İslam telif geleneğinde ihtisar faaliyetleri bir telif türü olarak kendine yer bulmaktadır. Ancak ihtisar faaliyetlerine ve bu minvalde yazılmış olan eserlere âlimlerimizden bazıları teveccüh gösterdiği gibi bazıları da bu türden eserlere karşı oldukça mesafeli durmuş ve ciddi eleştirilerde bulunmuşlardır. Bir konunun etraflıca anlaşılması adına eleştirileri de görmek ve değerlendirmek gerekir. Bu açıdan ihtisar faaliyetlerine yapılan eleştirileri de zikretmek yerinde olacaktır.

Bazı âlimlere göre ihtisar çalışmaları ilmî hayattaki durağanlığı ve sıradanlığı ifade etmekte olup İslam ilim mirasına yeni bir katkı sunmamaktadır. Dolayısıyla ihtisar türü eserlerin özgünlük problemi ortaya çıkmaktadır. Bu türden eserler daha çok ilim adamlarının baskı ve zulüm gördüğü, ilmî çalışmaların da zayıfladığı bir vasatta meydana gelmektedir. Böyle bir ortamda telif edilen ihtisar çalışmalarından ilmî anlamda fayda beklemek mümkün olmamaktadır.⁷³

İbn Haldûn(öl. 808/1406) ihtisar türü eserlere karşı mesafeli olan âlimlerdendir. O konuya öğrenci açısından bakmakta ve ihtisar eserler sayesinde ilmi gelişmenin tam manasıyla oluşmadığını ifade etmektedir. Çünkü muhtasar bir eseri okuyan öğrenci, uzun uğraşlar sonucu kazanacağı bilgileri hemen elde etmektedir. Bu durum da öğrencinin ilim yolundaki elde edeceği çalışma ve araştırma melekesini olumsuz manada etkilemektedir.⁷⁴

Kanaatimizce ihtisar türü eserlere yapılan olumsuz eleştiriler yerinde değildir. Nitekim ihtisar türü tefsir kitapları, *Garâibü'l-Kur'ân* örneğinde olduğu gibi alandaki yapılmış çalışmaları gözden geçirme ve yerine göre tefsir kitaplarını bir tenkit süzgecinden geçirme çabası olarak görülebilir. *Muhtasar İbn Kesîr* örneğinde müellif ihtisar ettiği ana kaynaktaki rivayetleri tahlil etmiş ve zayıflarını sahihlerinden ayırmıştır. Kuşkusuz bu çaba da ana kaynağı yeniden gözden geçirmeyi ve belli ölçüde tenkite tabi tutmayı gerektirmektedir. Muhtasar sahibi müellif, *Nehru'l-Mâd* örneğinde de görüleceği üzere her ne kadar kendi eserini özetlese de bazen muhtasara, ana kaynaktan yer almayan bazı ilaveler de koyabilmektedir. Bu da ihtisar çalışmalarının özgünlüğüne örnek olarak görülebilir.

Muhtasar türü eserleri sadece bir kitabı fazlalıklardan arındırma çabası olarak görmemek gerekir. İhtisar sahibi kimse eseri özetlerken yeniden gözden geçirmekte ve kendi

⁷¹ Eren, *Âb-ı Hayat (Meal-Tefsir)*, 6.

⁷² Eren, *Âb-ı Hayat (Meal-Tefsir)*, 7.

⁷³ Müzhir, “*Kavâidü'l-İhtisârî'l-Menhecî fi't-Te'lif*”355.

⁷⁴ Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn el-Hadramî İbn Haldun, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, thk. Halil Şahhâte (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981)1/733-734.

anlayışına göre yeniden yorumlamaktadır. Bazen kendinden ilaveler de yapmaktadır. Ayrıca bu tür çalışmalarda ana metin yeniden düzenlenmektedir. Dolayısıyla muhtasar türü eserler, belli bir özgünlüğe sahiptir.⁷⁵ Öte yandan ihtisar türü eserler, ana metinlerin etrafında cereyan eden tartışmaları ve düşünceleri ortaya koyması bakımından önemli bir yere sahiptir. Muhtasar türü eserlerin her ne kadar eleştirisi yapılırsa da bilgiye kolay ulaşabilme, ezberleme ve öğrenim kolaylığı gibi faydaları bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Tefsir geleneğinde ihtisar türü eserler önemli bir yer tutmaktadır. Bu türden tefsirler, Hulâsa, Lübâb, Muhtasar, Vecîz, Safvet, Tehzîb, Telhîs vb. gibi birbirine yakın manalar içeren farklı isimlerde telif edilmişlerdir. Evvel emirde Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Kur'ân'ın hepsini âyet âyet tefsir etmeyip gerekli gördüğü yerlerde ya da kendisine soru sorulduğunda tefsir etmesi, bir nevi veciz (muhtasar) tefsir olarak görülebilir. Erken dönem Mukâtil b. Süleyman, Ferrâ vb. gibi müfessirler de gayet kısa özlü tefsirler kaleme almışlardır. Muhtasar türü tefsirler, bir âlimin kendi kitabını ihtisar etmesi şeklinde olduğu gibi farklı müellifler tarafından yazılmış da olabilir. Müellif muhtasar bir eser yazdığını ifade etmese de *Envârü't-Tenzîl* örneğinde olduğu gibi eser, mutavvel bir çalışmanın özeti olarak kabul edilebilir.

Çalışmamız neticesinde tefsir geleneğinde ihtisar çalışmalarının ve muhtasar türü tefsirlerin hayli fazla yer aldığı müşahede edilmektedir. Ayrıca Ahmet Cevdet Paşa'nın *Hulâsatü'l-Beyân* adlı eseri gibi sadece tefsir alanında değil Kur'ân tarihi alanında da muhtasar türü eserlerin varlığı dikkat çekicidir. Bu anlamda genel olarak Kur'ân ilimleri alanında telif edilen ihtisar türü çalışmaların çokluğu göze çarpmaktadır.

İncelediğimiz muhtasar eserlerden de anlaşılacağı üzere müellifler muhtasar eser yazarken bazı metotlar takip etmişlerdir. Genel olarak takip edilen ihtisar metotlarına, okuyucular şekil vermektedir. Buna göre muhtasar sahibi birçok müellif, hacimli tefsirlerin okunma, herkes tarafından anlaşılma gücünü sebebiyle ihtisar türünde eser yazmıştır. Bununla beraber *Medârikü't-Tenzîl* örneğinde olduğu gibi Ehl-i Sünnet itikadına bağlılık ve bu inancı savunma çabası da müellifin ihtisar metoduna yön vermektedir.

İhtisar türü eserlerin tefsir alanındaki önemi yadsınamaz bir gerçektir. Bu türden eserleri, ilmin duraklama dönemi eserleri olarak görmek, doğru olmasa gerektir. Çünkü incelenen ihtisar türü tefsir mukaddimelerinde de görüldüğü üzere muhtasar türü eser sahipleri, ihtisar ettikleri eserlere ayrı bir önem vermişler ve bu uzun eserleri daha faydalı hale getirmeye çalışmışlardır. Muhtasar sahipleri, eserlerini kaleme alırlarken de hangi tefsiri ihtisar ediyorlarsa o müellifin üslubunu korumaya çalışmışlardır. Şüphe yok ki bu durum da ilmî bir çabayı gerektirmektedir.

Gerek ayrıntılı bir tefsirin ihtisarı olan, gerekse müstakil olarak kaleme alınan muhtasar tefsirlerin faydası inkâr edilemez. Nihayetinde herkesin uzun tefsir kitaplarını okumaya vakti ve takati olmayabilir. Ayrıca ayrıntılı yazılmış tefsirleri, avam diye tabir edilen ve Kur'ân ilimleri hakkında oldukça yüzeysel bilgilere sahip olan insanlar anlamayabilirler. Konuya bu açıdan bakıldığında muhtasar tefsirler, yüce kitabımız Kur'ân'ın genel itibarıyla mesajlarını insanların her kesimine ulaştırma çabasının bir ürünü olarak görülmelidir.

⁷⁵ İsmail Durmuş, "Muhtasar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020) 31/57-59.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Finansman/Funding: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Çıkar Çatışması / Competing Interests: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder / The author declare that have no competing interests.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn el-Hadramî İbn Haldun. *Mukaddimetü İbn Haldûn*. thk. Halil Şahhâte. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Abdülhamit Birişik. "Muhtasar". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 16 Temmuz 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhtasar>
- Bezzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-. *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs el-Arabî, 1997.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. İstanbul: Semerkand, 2018.
- Birişik, Abdülhamit. "İbnü'l-Cevzî Ebu'l-Ferec". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Birişik, Abdülhamit. "Muhtasar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Cebeci, Lütfullah. "Mefâtihu'l-Gayb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 31. Baskı., 2018.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Danacı, Sibel. "Son Dönem Müfessirlerinden Vehbe b. Mustafa ez-Zuhaylî'nin et-Tefsîru'l-Münîr Adlı Eserinin Kaynak ve İçerik Açısından Tanıtım ve Değerlendirilmesi". *Çankırı Karayekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 11/1 (2020).
- Demirci, Muhsin. *Tefsir tarihi*. İstanbul: IFAV, 19. baskı., 2014.
- Dilsiz, Mustafa. *Muhtasar Bir Eser Olarak Mısrî Tefsiri*. İzmir: Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2023.
- Durmuş, İsmail. "Muhtasar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Eren, Şadi. *Âb-ı Hayat (Meâl-Tefsir)*. İstanbul: Yayın Dünyamız Yayınları, 2022.
- Eroğlu, Ali. "Hâzin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Ersöz, İsmet. "Hülâsatü'l-Beyân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Güven, Şahin. "Bir Telif Yöntemi Olarak Tefsirde İhtisar ve Muhtasar Rivayet Tefsirleri". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 10 (02 Eylül 2010), 43-66.
- Güven, Şahin. "Muhammed Ferid Vecdi ve el-Mushafu'l-Müeyesser isimli Tefsiri". *Bilimname* 2/19 (Şubat 2010), 137-152.
- Halaçoğlu, Yusuf. "Cevdet Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

- Hâzin, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-. *Lübâbü't-Te'vîl fi Meâni't-Tenzîl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- İbnü'l Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdu'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*. thk. Züheyr eş-Şâvîş. 1 Cilt. Beyrut: Dâru İbni Hazm, 1. Basım, 2015.
- Kafes, Mahmut. *Ebü Hayyân el-Endelûsî'nin Hayatı ve el-Bahru'l-Muhît İsimli Tefsirindeki Metodu*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994.
- Karaman, Hayreddin vd. (ed.). *Kur'ân-ı kerîm ve açıklama meâli*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 27. baskı., 2014.
- Kâtip Çelebi. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*. Beşiktaş, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.
- Koca, Ferhat. "Mûsâ Kâzım Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Muhammed Ali Sâbûnî. *Muhtasar ibn Kesir Tefsiri*. 3 Cilt. İstanbul: İsmailağa, 2. Basım, 2019.
- Muhammed b. Mükerrrem, İbn Manzûr. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1414.
- Müzhir, Abdülgani Ahmed Cebr. "Kavâidü'l-İhtisârî'l-Menhecî fi't-Te'lîf". *Mecellü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye* 59 (Riyad 2000).
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfîzüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*. ed. Yûsuf Ali Bedîvî. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 5. Basım, 2018.
- Nisâbü'rî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-. *el-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dımaşk: Dâru'l Kalem, 1897.
- Nisâbü'rî, Nizamettin Hasan b. Muhammed b. Hüseyin el-Kummî en-. *Garâibü'l-Kur'ân ve Regâibü'l-Furkan*. thk. Zekerîya Umeyrât. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- Özel, Ahmet. "Tehzîb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Özkan, Halit. "Tecrîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Öztürk, Mustafa. "Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Öztürk, Mustafa. "Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-Tefâsîr*. 3 Cilt. Mekke: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2017.
- Tüccar, Zülfikar. "Ferrâ, Yahya b. Ziyad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Türker, Ömer. "Mukâtil b. Süleyman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Yazar, Sadık. "İslam Düşünce Geleneğinde Metin Üretim Türleri". *Academia*. Erişim 13 Aralık 2023. <https://www.academia.edu.tr>
- Yıldırım, Suat. *Peygamberimizin Kur'ân'ı Tefsiri*. İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2006.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidü't-Tenzîl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1986.
- Zuhaylî, Vehbe b. Mustafa ez-. *Tefsîrü'l-Vecîz alâ Hâmişi'l-Kur'âni'l-Azîm*. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1996.